

KÜLMKINGA MÕISTE JA SISU KUJUNEMINE

115. Harilik, igapäevane ei torka silma ega ärata erilist tähelepanu. Harilik inimene sünnib, elab, sureb – ning ununeb. Samuti pärast surma harilik kadunukene „hingab rahu” maa-mullas või ilutseb paradiisiaias või jätkab oma endist igapäevast elu „teises ilmas”, ilma et sellest palju kõneldaks pääle „hingeülenduse” ja „patualanduse” või traditsioonilise leina ja surnute mälestamise teatud tähtaegel. Aga aina on põnevuse tõmbenumbriks kõik erakordne, nagu see väljendub tüübiliselt surnutegi mütoloogias: erakordseile surnuile kiindub massifantaasia huvi, hukkunu või hukatu köidab tähelepanu, vabasurm, vägivaldne või õnnetu surm erutab meeli, olgu see siis tapmine, uppumine, poomine, sündinu kägistamine või mis tahte muud erakordset, nagu näit. ristimata suremine, jumalasõnata matmine või hoopis matmata jäämine jne. Kõigi selliste erakordsete surmajuhuste puhul tekib ikka palju kuuldusi ja kõmu ning neid ümbritseb ajaga igasugu hirmu ja õuduse juttude loor. Teiselt poolt jällegi üldinimlik tung kujutella teatud vastavuse suhet kas sarnaduse või kontrasti suunas elu vahel siin ja sääl ilmas on juhtind massipsükoloogia ettekujutusele, et mitte ainult erakordne surm, vaid ka erakordne elu siin ilmas põhjustab erilised järeldused „sääl”: kõik nõiad, kadedad ja julmad, kurjategijad ja roimarid (samuti ent ka targad, prohvetid ja kangelased!) püsivad veel surnutenagi massimälus erakordseina ning saavad kummaliste lugude ja muistendite üliloomulikkeks tegelasiks. – Nõndaviisi usundiline massilooming on lähtund üle ilma surnute probleemi lahendamisel õieti kõige harilikumast assotsiatsioonist: erakordse surnu saatus on ka pärast surma – erakordne.

Tüübiliselt see massipsükoloogia väljendub juba vastavas terminoloogiaski: harilik surnu jääb lihtsalt „surnuks”, kuna erakordsed surnud saavad isegi keelelise loomingu pailasteks, kelledele antakse palju erilisi nimesid vastavalt nende tekkimisele, iseloomule, tegevusele, välimusele jne., nii et võrsub kogu jõuk erinimelisi kujusid, kes kaotavad massiteadvuses sageli isegi sideme oma algupärase lähtekoha = surnuga, seginevad üha enam muude mõistete ja motiivega ning paisuvad lõpuks tihti äärmiselt laialivalgivate piirjoontega iseseisvaiks olevusiks. Vaadeldgem kas või vastavat eestigi terminoloogiat (Vt. saksas Grimm, DM³ 865 jj). – Igasugu surnud, kes ei leia rahu pärast surma, kel jäänd maine elu pooleli, kel arveid õiendamata veel siinse ilmaga, kõik need hakkavad siis hulkuma ja kummitelama mööda ilma, hirmutama elavaid ja tülitama neid pahatahtlikult ning kodukäima elamute manu. Viimasest motiivist põlvnebki üle Eesti üldiseim ja populaarseim erakordse surnu nimi kodukäija, mis on koondand oma sildi alla pääle spetsiaalse „kodukäimise” veel väga palju muidki surnute motiive. Kodukäija kõrval teame aga küllalt ka teisi erinimesid erakordsete surnute kohta: sääl on painaja, sääl on näkk, sääl on kummaline umbluu, kelle laibaga asjad ei ole kõik korras, kõnelemata siis kollist, tondist ja igasugu ebamäärasteist „vaimest”, „viirastusist” jne., kes vast põlvnevad surnuist (jah, isegi kogu haldjate maailma tahetakse tuletada ju surnuist – vt. § 8). Mitmed erakordsete surnute nimed piirduvad ainult teatud murdealaga: nii näit. Virumaal kodukäija paralleelnimeks on kummitus, kellest väidetakse, et „see, kelle juure ta tuleb, sureb kah ära” (H II 1, 674 (27) < Vaivara); Mulgimaal võrgutaja ehk „võrgitaja, kes inimesi õigelt teelt ära eksitab, olla nende tüdrukide

laste hing, kes enne aega ära tappetud, aga seni pidada maa pääl käima, kui inimese iga otsa saab, aga nägemata kombel” (H II 25, 361 (5) < Tarvastu); Läänemaal „surnute hinged, kes tagasi tulevad, nim. kääpad” (H, Gr Qu I, 242 (73) < Noarootsi) jne.

Üks selliseid erakordsete surnute lokaalseid nimesid on ka külming. Selle ideoloogilise lähtekoha mõistmiseks tuletagem enne kõike meelde põlist rahvusvahelikkude ebausku, et kurja õige nimega nimetamine toob õnnetust, mispärast kõiki pahu olevusi kaldutakse väljendama eufemistlikult, s.t. poolpehmedavate, poolmeelitavate piltlikkude nimetustega. „Kodukäijagi” ei ole algupäraselt muud midagi kui teatud tüüpi surnu eufemism, – niisama piltlik-kirjeldav „varjunimi” üht tüüpi surnu kohta on ka külming, millise mõiste kujunemist jälgigem üksikasjalikumalt. – Niipea kui inimene sureb, keha muutub külmaks; see külmus on surnu esimeseks tunnuseks ning tekitab ellujäänuis omakorda jubeduse ja külma värinaid, mispärast toonitetaksegi aina surnu külmust ja võrreldakse otse kõnekäänuliselt isegi elavate keha külmust surnuga, näit. „varbad külmad nagu surnul”, vrdl. ka ütlushi: „seal tuli külmakäpa mees surm ja päris peene peiukese” (E 7968 < Tapa); „võrgutaja käsi oli külm kui jäätükk” (EKS 8° 3, 503 A < Helme); painajal ehk tallajal „peab nõnna külm käsi olema, ja nende naeru peab olema kuulnud, kes tallamas käivad” (H I 1, 377 (6) < Risti); kodukäija valge kogu näol tulnud tüdrukule järele, ja „külm hinge õhk” käind tüdruku pääle (Eisen, Kkjad 99, 10 < Kadrina) jne. Kuid külmus iseendast on ju üldse iga surnu esimeseks tunnuseks; sellele seltsib teiseks eriti just erakordsete surnute oluliseima tunnuseksena see asjaolu, et nad jäävad liikuma ja hulkuma, NB kõndima ja käima (vrdl. ka kodu- „käijat”), ning see käimise motiiv juhib loomulikult erilise tähelepanu nende jalgele ja jalatsimeile ning annab alateadliku tõuke selliste surnute piltlikuks nimetamiseks neile iseloomustava omaduse sõnastamisega. Selliselt ideoloogiliselt baasilt on võrsund mitmeid analoogilisi nimesid: kääpjalg, kööpjalg (Eisen, EM I 57: „Kääpjalg, kööpjalg näikse Rootsi köbeliga lähedas suguluses seisvat. Sõna lõpu -bel on rahva etümoloogia jalaks moondanud.” – Tõenäolikumalt küll kääpjalg on ühendetav sõnaga kääbas: kääpa, mille etümoloogiaid vt. Suomi V 2, lhk. 372–374. NB kääpjalg esineb just Läänemaal ja Hiius. Vt. veel E. Kirjandus 1922, lhk. 111), kaapjalg (Wied, LdE 424: külm-kingad oder kaap-jalad (Scharrfüsse)), kraapjalg („Kraapjalg ehk kodukäija on ühe kurja inimese ihust lahkunud hing” – H III 28, 885 (2) < Jamburi), aga ka NB külmjalg, milline nimi esineb isegi rahvalaules:

Ei või tõusta, tütar noori,
Kes on seda enne näinud,
enne näinud, muiste kuulnud,
et need kooljad kodu käivad,
külmajalad kamberisse.

Eisen, Eesti rahvalaulud 47:Eide haul.

93 Ei või tõusta, ei töota!
Kes on seda enne näenud,
Enne näenud, mueste kuulnud,

Et on kuolija kodussa,
97 Klmjalga kamberissa.

Hurt, VK II 197 (287 A): Meie kaks vaesta lasta.

Setu „lauluimd” tunnevad lisaks veel kooluknga:

Kalmulise snn-i km,
Kooluknga’ kargama.

P. Voolaine < Hilana.

Ning klmjala ja kooluknga järele külmking lkib juba nagu iseendast uue lisallina meie rahvakeele omapäraste surnunimetuste helmestikku. Tuletagem veel täienduseks meelde külmkingade ja kodukijate ühel jalal lipat-lpat hüplemist ja nende kummalisi jalgu ning jälgi (vt. näit. § 109: „jäljed olnud teine inimese, teine koera” ja § 110: jälg kui inimese käe ase jne.), – eks kujutelda viimaseidki erakordsema (Vt. ka lhk. 93: Kolimine uude kohta, kus kodukäija paneb oma kingad kaljaastjasse likku ja jookseb siis peremehele rutuga paljajalu järele. – Vrdl. lisaks Eisen, Kkjad 33–37, näit. lhk. 37: „Muidu kuuleme kodukäija kohta veel, et tall üks külg valge, teine must olla, mõne korra koguni üks jälg sinine, teine punane. Kodukäija jälgede kohta teatakse Järvamaal, et need nagu kepi jäljed olla, Viljandi ja Saaremaal aga nagu hobuse jäljed, Kihelkonnas Saaremaal aga nagu lamba ja hane jäljed.”). Aga mitte ainult jalad ise ega nende jäljed ole erakordsed, vaid isegi jlgade kngimise viis: „Enne käind kodu käia üks jälg old kinni, teine lahti, siis käind ike ühe jalaga tus, teise jalaga pats” (H II 54, 171 (48) < Türi). Thelepandav on edasi huvi, mida tuntakse üldse surnu jlanude vastu: iga harilikugi surnu pesemise ja riietamise kõrval hoolitsetakse väga tõsiselt ka tema korraliku kngimise ette, mille põhjusti illustreerib tabavalt järgmine lugu. –

PALJASJALGNE HING

Kord surnud ühes peres tütarlaps Mari ära ja vanemad pannud teda paljaste jlgadega puusärki ja matnud maha. Tulnud hingede aeg kätte. Ilm olnud hästi külm ja maa kvaste külmanud. Perenaine kuulnud ühel neljapäeva õhtul uues olles, kuidas kaks nagemata vaimu rääkinud: „Ootame siit pere Mann kah järele, tema ei saa oma paljaste jlgadega nõnda ruttu tulla kui meie.” Tine kostnud: „Ootame jah. Küll on vilets, kui enam jalgegi varju ei ole saanud ilmast ära lahkudes: praegu on maa külmanud ja ta vaenelaps stkub kõik oma jalad puruks.” Perenaine kohkunud seda kuuldes väga ära ja kahetsenud kuni surma tunnini, et ta oma lapsele jalgu kinni ei pannud. – E 14306 < Tarvastu > Eisen, Kkjad 121.

Muidugi ei jää siis massifantaasial kahe silma vahele ka erakordsete surnute jlanud, vaid kodukijat ennast lastakse juba laulda:

Küll hüppan ja kargan,
Pikk tee üle Päinurme,
Üks kapukas jalas.

Eisen, Kkjad 41.

Kord rehepapp kuulnud, „kuidas üks rehealt pastaldega tsihva-tсахva uksest sisse tulnud” (E 27306 < Pärnu). Lastehirmutisena esinev viisumees (L < Tallinn) osutab omakorda jalatõnu nimetuse abil kummituste tõlgitsemist. Ja väga võimalik isegi, et ka erakordsest surnust põlvneva kummituse peioratiivne nimi kotu ~ kotumees (E. Kirjandus 1922, lhk. 111 < Hiiu. – Ka Saaremaal esineb kotu: „see on sihuke kuri asi või loom”; lapsi hirmutatakse hüüuga „kotu tuleb!” (L < Anseküla). Setus on lastehirmutis kotas (P. Berg), Mulgimaal nimetatakse kuradit kotuseks, vt. näit. Eisen, Vanapagana jutud I 48 (15): „seal alles tulnud vana kotus ree pealt maha.” – Võimalik, et siis on tegu ka mõne muu etümoloogiaga (vrld. näit. „kodu-kotus”). Haljalas öeldakse kuradi kohta kuatus ja seletatakse sel puhul: „Kuatus tähendab rahva seas koletat ja kondist, vist üleüldse seda, mis saksa keele Schkelett ehk kondikogu; mõnes vallas öölda ka kuiatus kondist ja koletat” (H II 9, 541 (8)). – Vrdl. sel puhul ka surma nimetust „kondiline”) on ühenduses kot(t)a(de)ga, mis tal jalas (?). Ja miks ei peaks siis lõppude lõpuks muude surnu jalatsimete hulgas leidma oma väljendust ka king, mis esineb muidu mujalgi piltlikus kõnes, nagu näit. ütluses „tütar käib ema kingas” (‘die Tochter tritt in die Fusstapfen der Mutter’ – Wied, EWb), vrld. ka kinga hellitussõnana rahvalaulus:

Tüterina, kuldakäng,
Tüterina, hõbehelme.

Kallas, Lutsi Maarahvas 122, Nr. 153.

Mis puutub kingasse eraldi surnute puhul, siis Wiedemann oma sõnaraamatus tähendabki, et rauga kõrva maetud poisikese kohta öeldakse kingapoiss, vanamehe kingapoiss või NB külma kingapoiss – vrld. eelpool (§ 109) esitet ütlust „vana jalapäästja, külmkinga poisike”, mis põhjenevat arvamisel, et poisikene peab kängima jalgu hauast lahkuval „vanamehel” või „külmal”. Ning nõnda ongi valmind ja fikseerund erakordse surnu uus ja püsiv termin: külmking.

116. Külmkinga praeguseks alaks Eestis on pääasjalikult Saare- ja Muhumaa. Kuid külmkinga ja külmjala esinemine rahvalaules kui ka analoogiliste nimetuste kääpjalg, k(r)aapjalg jt. esinemine mandril (külmkingagi tuntakse mandril lillenimena) lubavad oletada kaudselt, et varemni see sõna või vähemalt vastav ideoloogiline baas on olnud tuttavam ka mandril, jäänd ent nähtavasti laiemalt viljeldamata domineerivaks tungiva „kodikäija” kõrval. Olgu mainitud sellejuures, et külmkinga kõrval saarlased tunnevad väga hästi ka „kodikäija” nime ja tarvitavad neid termineid kõrvu (Vt. näit. Luce, WhuMm 68; Holzmayer, Osil. I 81 jne.). Teiseltpoolt külmking esineb ka veel Liivis ja omab nõndaviisi kaugelt tähtsama minevikuperspektiivi kui ainult mõni kitsal murdealal moodustund lokaalne termin. Liivis

külmking on liati üks neid haruldasi mütoloogilisi nimesid, millel pole mingit otsekohest sõnavastet Lätis (Prof. Šmit ise olevat küll kuulnud lapsepõlves nimetust saajalgne = simt-kājis, millega hirmutat juhulikult ka lapsi, kuid sellel pole külmkingaga .mingit tõsisemat sidet, – heidutab ju eestigi lapsi saajalgne putukas nagu läti simtu-kāja 'ein Insect mit vielen Füsisen' (Ulm). Ainus teade mingist kümnekingalise nimevastest lätis oleks Latgale üliõpilase Liepiņ'i udune mälestus mingisugusest olevusest, kellest vanaema jutustanuvat ja nimetanuvat seda kümnejalgseks = desmit-kājainis (Rezekne), kuid siingi on tegu lihtsalt muinasjuttes nii sageli esineva mitmejalgse koletise juhuliku nimega), vaid ta kuulub üleni ja otsani Liivi-Saare ühisesse repertuaari. Raske on leppida siin oletusega, et külmking Liivis oleks ainult hiline lain Saarest: liiaks erinevalt ja iseseisvalt see mõiste näib arenenuvat nii siin kui säääl küll sisult, küll isegi vormilt. – Tuletagem meelde kas või konsekvantset vahetegemist terminoloogias kahel liivi üksteisest tugevasti isoleeritud ja omaette elaval murdealakesel: „külmking” esineb järjekindlasti ju ainult kultuuriliselt ja majanduslikult maha jäänd Lääne-Liivis, kus läbikäimine Saaremaaga on olnud võrdlemisi palju pisem, kuna sellevastu Ida-Liivis, kus Saaremaaga on käidud just väga elavalt läbi, esineb hoopis iseseisev ja täiesti kindlakujuliseks fikseerund nimetus „kümnekingaline” ning seda ühtlaselt ja stereotüüpselt igalpool ilma selliste kobavate vankumisteta, mis on tüübilisi näit. Noora-termini man (vt. § 64) ja paljastavad selle alles hiljutist ja keelde veel kohandamata lainamist võõrsilt. Sõnakuju kümnekingaline ei saa olla mingi otsene lain Saarest, vaid on tekkind Ida-Liivis iseseisvalt keelelise arenemise tulemusena, mida on soodustand üldine keelepsükoloogiline kalduvus häädada erakordse sisuga sõnu väliseltki erakordsemalt: kilma-kānga > kilm-kānga > kim-kānga (l'i) – vrđl. tulnud, olnud partitsiipe liivis > tund, vond; vrđl. kolm-sōna setus kol' (ka Lutsis ja Kraasnas), samuti vadjas kōm jne. Et kilma > kim (külma > kümne) arenemine on ainult puhthääliline, osutub lisaks veel sellest, et sisuliselt kümne-motiivil Ida-Liivis ei ole mingit rolli: nimepidi külmking on säääl küll kümnekingaline, aga teda kirjeldetakse ometi kahe- või neljajalgse olevusena (vt. § 102 ja 103). Side kümnega on siin täitsa juhulik ja kannab läbilõhki rahvaetümoloogilist iseloomu: et seda kümne-arvu kuidagi põhjendada, siis püütakse seletada, kümnekingalised olevat igauks küll inimmoodi, kuid alati kümme tükki koos ja tantsivat, nii et tuba huugab (Kr), või väidetakse veelgi abitumalt, muidu olevat kümnekingalisel küll kaks jalga (näit. kui ta nendega hunti õrritab küünis ülal pennil – vt. § 112), aga tantsides tal olevat ikkagi kümme jalga all, ja siis põrmand podisevat aina (Pr). Jah, ja kui juba kord on valmind selline ebamäärane mõiste „kümnekingaline”, – kui kerge on siis arendada edasi seda fantastilist olevust kas või libahundi, peninuki, vampiiri või mis tahte koletise tähenduseni! Ei saa aga sellise arengu man hästi enam juttu olla liivi külmkinga ainult hiljutisest lainamisest Saarest, vaid pigem küll kaunis vanast lainust (või koguni ühispärandusest?), mis arenend ajaga mõlemal pool omaette tugevasti erinevaid tähendusradu, säilitades seejuures ometi nii siin kui säääl veel selgesti jälgitava sideme oma ürglähtekoha – erakordse surnuga. Ning olgu rõhutat veel kord kokkuvõttena iseloomustav asjaolu, et Lääne-Liivis, kus keeleliselt on püsind algupärasem sõnakuju külmking, ühtlasi on püsind selgemal kujul ja algupärasemalt ka sisuline side surnute maailmaga, kuna see on valgund väga ebamääraseks ja palju raskemini jälgitavaks just Ida-Liivis, kus sideme kadumist on soodustand omaltpoolt sõna keelelinegi moonduvine kümnekingaliseks.

117. Katsugem märkida nüüd mõningad tähised ka külmlkinga sisulises arenemises ja mitmekesisistumises erakordsest surnust peaaegu universaalolevuse ni Liivis. – Esiteks juba erakordse surnu põhifoon iseendast pakub ainete ja kujude kuhjumiseks äärmiselt soodsaid võimalusi, sest samal foonil seisavad ka ju igasugu vaimud, kummitused, hirmukujud, arvatud kaasa osalt isegi kurat, kelle firma ja sildi alla on siirdund surnute foonilt palju motiive alles kiriku ja uueaja moe mõjul, – sellepärast ei tundu põrmugi võõristavana leida ka külmlkinga man kuradi, kummituse ja kas või lastehirmutisegi jooni (§ 104 ja 108). Teiseks surnu ebamäärane välimus ja muutlik kuju on ligindand külmlkinga fantastiliste elukate ja koletiste ettekujutusele (poolinimest-poollooma; vt. § 101 ja 109). Liivis seda on soodustand eraldi veel rahvaetümologiseerimine „kümnekingalise” nime ümber, mis on viind otsaga kuni seginemiseni vampiiri, peninuki ja isegi sissi mõistega (§ 103), kõnelemata enam individuaalsest rahvaetümoloo giast, mis on toond külmlkinga ühendusse vastla- ehk „käki”-õhtu märdisanditajatega (§ 100). Kolmandaks ja kõige huvitavamaks ideoloogiliseks momendiks on külmlkinga mõiste ülekandumine erakordsele elavale – nõiale ja selle moondisile. Huvitav see on ekstra sellepärast, et siin eesti ja liivi areng on valgund erinevasse suunda. Liivlased kalduvad üldistama külmlkinga mistahtesugu nõia moondise – painaja, võlu, libahundi, hiilingu – nimeks (§ 102), ja saarlasedki kujutelevad külmlkinga nõia rändava hingena, kusjuures selle murdmine huntide poolt toodab nõiale ka kehaliku surma (§ 108). Edasi kujutelevad saarlasedki külmlkinga tuulispääna, milline ülekandumine on väga arusaadav, sest surnuid arvatakse ju sageli tuulehoona või lihtsalt õhujoana mööduvat (§ 110). Sellekõrval aga külmlking on muutund saarlaste teadvuses ka ainult nõia saadetavaks lendvaks, mis toodab haigust ja surma (§ 108). – Peatugem külmlkinga haigestamismotiivil üksikasjalikumalt.

Teatavasti surnud üldse on pea kõigi rahvaste usundilises ürgteadvuses haiguste tekitajaiks (Vt. näit. Varonen, Vp 16–20; Manninen, FFC 45, lhk. 13–43 jt. jt. Surnuist tingitud haigestumist Liivis vt. § 92 (lhk. 28), § 95 (lhk. 39), § 96 (lhk. 41) ja § 98 (lhk. 47)), ja see tendents väljendub väga silmapaistvalt külmlkingagi man Saares: inimene haigestub ainuüksi juba sellest, kui külmlking tuleb talle vastu otsekuu külml või kuum õhujuga (§ 110). Satub nüüd aga mõni loom sellise õhujoa kätte, siis jääb muidugi ka loom haigeks, – ja siit edasi on kerge juba üleminek samuti õhujoana nooliva lendva, rabanduse ehk äkise (Hexenschuss) mõistele, mida nõiad saadavad loomade hävitamiseks. Külmlkinga sarnastumist lendvale hõlbustab lisaks veel paar nende mõlemaga liituvat assotsiatsiooni: 1) metsavaht laseb hõbedaga külmlkinga maha ja leiab ainult käänaka koeraliha (§ 109), koeralihast tehakse aga ka just lendva (§ 108) ja 2) kõu hävitab kuradeid ja külmlkingi piksekiviga (§ 108), piksekiviga aga arstitakse üldiselt ka just lendvat, mis noolib samuti läbi õhu nagu piksekivi (Vt. Wiedemann, LdE 457. – A propos, külmlkinga toodetud haiguste hulgas loetellakse ka nimelt just lendvat ehk äkist (vt. § 110)!), – no eks kaldutagi siis otsima koeralihas ja piksekivis teatud sisemist sidet külmlkinga ja lendva vahel (Külmlkinga – tuulispää – lendva seginemist hõlbustab lõpuks ka veel teatud vankuvus neis termineis endis Saaremaal, kus identifitseeritakse näit. lendva ka tuulispääga: „Kui inimene tuulis pasaks või lendavaks käib, siss on ta keha hingetumas olekus maas”, millejärele jutustetakse tuttavat lugu keha ümberpöörmisest (FFC 25, S. 99) – vt. E 42390 (21) < Põide).

Külmkingast johtuva haigestumise eriliseks tingimuseks osutub sageli veel just see asjaolu, et satutakse külmkinga jälgedele või radade päale. Liivis kõneldakse seejuures ainult lääne murde alal külmkingast ja nende massilisest liikumisest oma teed mööda (§ 106), kuna Ida-Liivis kohatakse Egipti rändavaid surnuid (§ 93). Saares lisandub haigestumisele veel äraeksimine kas või tuttavaimassegi paika, niipea kui aga satutakse külmkinga jälgedele päale (§ 110). Ka Liivis kõneldakse äraeksimisest, kui juhtutakse „eihüva” s.t. kuradi radade = äbjõva takad (L, Pr, V) päale (vt. § 134). Niisama on tuttav kogu Eestis arvamine, et eksib ära see, kes satub kuradi jälgedele, vanapagana tee, vanaõeluse jälgedele, vanakurja tee, vana-halva tee, halva jälgedele (või halbade jälgedele?), tondi teede, eksitaja jälgedele, võrgitajate radade, vaimude tee, „Jiede” s.t. hiidede tee, metshaldja jälgedele jne. (Ruumipuudusel jäävad näited ise tsiteerimata. – Teiseltpoolt jääb Eestiski see haigeks, kes satub „vanapatu jälge” või „näide teeraja” (Se) jne. päale) päale. Kuna äraeksimismotiivi tuleb puudutada meil edaspidi kuradi päätükis niikuinii ligemalt (vt. § 134), siis piirdugem siin esialgu ainult haigestumise momendiga. Küsigem aga enne kõike: kust põlvneb üldse see käsitus kummalisist jälgest, radadest ja teist mööda metsi ja lagendikke? – Soome teadlane Holmberg oma suurepärasel analüüsis „Metsän peitossa” (KsVk III 16–60) näitab veenvalt, kuid üsna reaalsed sipelgate rajakesed, mida looduslaps imetelles jälgib enda ümber igapäev, on osalt juhtind tema fantaasiat ettekujutusele vaimudegi erilisist teist ja jälgest (Vrdl. lhk. 144 Grimmil märkust, et samale ettekujutusele on juhtind teiselt poolt ka taevast nähtav linnutee), millele seltsib sageli lisaks veel ettekujutus maa-aluste asulaist ja elukohtest; satub nüüd inimene kogemata tallama sellist erakordset kohta, siis teeb ta sellega vaimudele muidugi halba ja peab vastutasuks kannatama ise kah kas eksimise või haigestumise karistust. Kuna mujal Eestis eksitavad ära kuradid, tondid, vaimud, haldjad jne., siis teeb seda Saaremaal ms. ka külmking, kusjuures tema kui algupäraselt surnu jälgedele päale sattumine juhib massifantaasiat kergesti just haiguse järeldamisele.

Aga oma mainitud analüüsis (KsVk III 17, 49) Holmberg viitab ka vastavaile arvamisile muudegi rahvaste man. Päale eestlaste ja soomlaste usuvad samuti meie slaavi ja germaani naabrid, et haldjail on oma teid ja radu ning et neile sattunud inimene eksib ära ja läheb arustki segaseks või jääb haigeks. Eriti just rootslased kujutelevad lisaks, et seda juhtub inimesega, kes satub elva-nimeliste vaimude (= saksa Elbe) tantsuteele (sellest haigusegi nimetus älvblást). Ja juba 1741. aastal kirjutab kuulus rootsi loodusteadlane Linné (Linné, Öländska och Gothländska resa, 66), et selliseid elvade tantsupaiku (elfdansar) moodustab tegelikult *Cynosurus bracteis integris*, s.t. mingi sinileheline rohi, mis keerutab oma vääte ratasringi; kui see rohi kasvab lahjal niidul, siis näib moodustuvat siniseid rõngaid, mis lihtsameelse rahva arvamise järele tekkivatki elvade tantsimisest.

118. Vaimude tantsimine Rootsis tuletab meelde külmkingade tantsimist ka Liivis ning juhib meid otsima sidet germaani ja meie hõimu ühtlase ettekujutusteaheliku vahel. Sellega nihkub ent päevakorda külmkinga üksikute motiivide ja üldse selle mõiste tekkimislähtekohtade suur ja raske küsimus. Eelpool oleme teind kindlaks küll külmkinga mõiste ja selle sisu – ta tähendab algupäraselt erakordset surnut, – kui aga hakkame nüüd vaatama vähekeste ümber ning otsima külmkingale vasteid ka meie naabrite mütoloogilises loomin-

gus, siis satume siin varsti avarale perspektiivile, mis on valgustand ennegi alatasa meie usundilist maailma ja juhib meid ka seekord tähtsale kultuurajaloolisele järeltulele: jälle korraks me puutume kokku germaani mõjuga.

Juba külminga nimetusegi tekkimise ja selle ideoloogilise baasi selgitamiseks on väga oluline juhtida tähelepanu germaanlaste kombele panna surnule kaasa sõiduraha ja laev allima sõitmiseks, aga ka surnuking (der Totenschuh, altnord. helskó), mis kängitakse surnule jalga, et see suudaks ära käia pika teekonna teise ilma (Grimm, DM³ 795. Vt. säälsamas: „Im Hennebergischen ... nennt man noch jetzt die dem verstorbenen erwiesene letzte ehre den todtschuh.”); sääljuures germaanlased arvavad veel, et surm ise võiab sisse surnu kingad enne selle pikka reisi (Grimm, DM³ 803). Nõnda näeme siis, kuidas germaanlastegi surnute usundis kingad mängivad omajagu rolli. Mainigem lisaks, et sääli nimetatakse surma ennast sageli ka selliste iseloomustavate nimedega nagu näit. Streckefuss ~ -bein (16. sajandil väga populaarne), Dürrebein, Klapperbein jne. (Grimm, DM³ 812).

Erilist tähelepanu just jalgele ja kingele juhib omalt poolt muidugi ka nimelt tantsimise motiiv, millest oli äsja juttu rootsi elvade puhul. Surnute tantsimine on tuttav Eestiski (Täiesti vastav liivlaste kirjeldusile on näit. seletus, et tonte ja kodukäijaid olnud vanasti palju ning eriti jõulu ja vana-aasta öiti nad liikund ikka ringi; siis kaetud kõik aknad kinni, „sest sääli kohas, kus tule valge paistis, sääli ööldi kurjad vaimud tantsivad”; mõned paigad olnud otse „kurja vaimude kolteri (=korter?) kuhad”, kust mööda minnes nähtud neid aina (H II 18, 541 < Valjala)) ja juba Eisen (Kkjad 65) kirjutab, et „see tants tuletab meile aga elavalt Sakslaste surnute tantsu meelde, kellest 14. aastasajast peale Sakslaste seas palju räägiti ja kirjutati” (Grimm, DM³ 807: Unsere dichter des 13 jh. reden indessen noch nie vom todtentanz, der seit dem 15. 16 zu den popularsten Vorstellungen gehört). Esitagem siinkohal näitena surnutantsust Eestis ainult üks iselaadiline muistend, kus surnud ei tantsi küll mitte omavahel, vaid elavatega, kuid mis on tähtis meile sellepärast, et see sobib paralleeliks liivi vastavale loole külmingest, kes tulevad sauna tantsitama ja murdma tüdrukuid (vt. § 102) (Muistend iseendast kuulub rahvusvahelisse juturepertuaari. Eestis tantsitajaina figureerivad harilikult kuradid või tondid (FFC 25, S. 29), Liivis – libahundid (S. 162)).

KALMUPOISID TANTSITAVAD TÜDRUKUID

Vanast olnud mooduks noorematel kõrtsi tantsima minna. Nii läinud siis ka ühel pimedal sügisel pühapäeva õhtul hea trobikond küla tüdrukuid paari versta kaugusel olevasse kõrtsi. Nende tee läinud ka ühest vanast katku aegsest kalmust mööda, mida aga tüdrukud sugugi pole kartnud, vaid hõiskanud veel: „Kalmu poisid, tulge meiega kõrtsi tantsima!”

Jõudnud siis ilma mingi suguse äparduseta kõrtsi juure, kus poisid arvanud eest leida, aga mitte ühte poissi pole olnud. Poisid olnud kaugemale kõrtsi juure läinud. Tüdrukud mõtlenud natuke aega kõrtsis istuda ja siis jälle kodu minna.

Korraga aga läinud kõrtsi uks kärinal lahti ja sisse astunud hulk isanda moodu riides olevaid poissa. Ka olnud üks torupilliga. Poisid hakkanud tüdrukudega mahedaste juttu puhuma ja neid tantsima paluma. Mida tüdrukud suures tantsu himus rõõmuga vastu võtnud. Nüüd pole enam muud olnud, kui torupill töinama ja tantsu tulnud kui pipart. Tüdrukud olnud puru väsinud viimaks, aga poisid pole väsimust veel sugugi tundnud, vaid tahtnud vahet pidamata tüdrukuid tantsitades neid surnuks tantsitada.

Viimaks olnud tüdrukud nii väsinud, et jalgu pole enam oma korra järele jõudnud tõsta. Sellepärast läinud neil poiste jalgadega tihti jalad kokku ja nüüd tunnud tüdrukud, et poistel väga pehmed ja külmad jalad olnud. Ühele tüdrukule astunud pois ka kogemata jala päale, see astumine olnud aga nii kerge ja pehme, nagu oleks kana poeg jala pääl. – Tüdrukud löönud kõik kiuh kauh laiali ja kalmupoisid – sest nemad nad olid – pistnud uksest mürinal ja kolinal välja. – Tüdrukud ei ole enne hommikud enam julgenud kõrtsist kodu minna. – E 29159 < L.-Nigula.

Eelpool pikalt ja laialt käsiteldud hundilugudes (§ 111–114) viitavad kah mõned üksikasjad just germaani mõju piirkonda, olgugi et sääl esines küll ka palju üsna rahvusvahelisi motiive, mis on rännand meile osalt vast ida pooltki (nagu väidetakse Püha Jüri motiivi puhul – vt. § 113), suurem osa aga arvatavasti siiski läänest saksa-rootsi vahetalitusel. Igatahes on germaani mütoloogiale omane pahade vaimude, resp. surnute ja ristiusu mõjul ka kuradi murdmine huntide poolt (Vastupidiselt kujutellakse germaani ja slaavi maailmas küll kuradit ennastki sageli hundina (Grimm, DM³ II 948), – just niisama aga ka Eestis: vt. Eisen, EM IV 220, EKI IV 36 (Stahli andmeid), muistendeid kuradist hundina vt. näit. E 31174, 44910 jne. Setus seletetakse, et susi ei murragi kuradit, sest „vanasitt ezi tei soe, vanasitt om soega veline” (P. Berg Radaja külast). Isegi kodukäijate murdmist ei omisteta mõnikord hundile, vaid koerale: „Nainõ kooli nulgavoodi, naksi kodo käümä. Pini hauk. Kodokäüjä tull akna mano. Pini tull mano, aie ärr, – nigu must varõs lats, pini perräh. Suzi putu-ui kodokäüjääd.” – L < Setu Koselka külast (P. Berg). Vt. ka lhk. 100). – Paralleelide otsingul ei tarvitse minnagi esialgu kaugemale kui tsiteerida Russwurm, kes kirjeldab samasugust pahade vaimude tagakiusamist huntide poolt Eesti rootslaste man ja juhatab järeilmärkuses vasteile muinasgermaani mütoloogias: „Offenbar ist der Wolf eine dunkle Erinnerung an den Fenriswolf, Bruder der Hel oder des Todes, der die Seelen verschlingt, oder an die Wölfe Odins” (Eibofolke II 264, § 388). Säälsamas Russwurm esitab ka rootsi vanasõna: „Wore icke wargar till, sa wore werlden af trollen full” (= ohne die Wölfe wäre die Welt voller Trolle) (Afzelius, Svenska Folkets Sago-Häfder III 193, 101). Isegi külmkinga või kodukäija sajatamine „hundale!” põlvneb vist rootslaste hüüust „fara te ylwen!” (= fahre zum Wolfe) (Russwurm, Eibofolke II 264, § 388: Die Redensart „Fara te ylwen i mynnen! d. i. Geh zum Teufel!” kommt noch jetzt bei den Schweden in Kerbell und Worms vor. – Vt. ka Russiwurm, SaHWÖR 122 (125). Lisaks juhtigem tähelepanu huvitavale keeleliselegi paralleelile: germaani maailmas nimetetakse hunti piltlikult Odini koeraks = Odins Hund (Dem siegsgott werden zwei wölfe und zwei raben beigelegt, die als streitlustige, tapfere thiere dem kampf folgen und sich auf die gefallenen leichen stürzen. die wölfe heissen Geri und

Freki, und noch ein schwank bei H. Sachs weiss, dass sich gott der herr die wölfe zu Jagdhunden erwählt hatte, dass sie sein gethier sind (Grimm, DM³ I 134)), ja eks kutsuta ju meilgi hunti Püha Jüri kutsikaks, teiselt poolt aga – eks eesti „hunt” olegi otsekohene vaste just sellele saksa-rootsi „Hund”-sõnale, kusjuures eestis tähenduslik siirdumine koeralt soele seletub vist sõna tarvitamisega algupäraselt eufemismina: „soe” asemel öeldi meelitatavalt „metsakoer”, alias „metsahunt”, kuid ajaga selle ütluse piltlik eufemismi värving tuhmus, kuni fikseeruski Põhja-Eestis normaalseks „hunt” praeguses tähenduses (Vrdl. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest 62–64).

Aga edasi: eks ole ju meiega kokkupuutund rahvaste hulgas eriti just germaani maailmas äärmiselt levinend igasugu ettekujutused surnute rännakust surnutemäele (Walhalla), hingedeniidule (Seelenwiese), surnutesaarele (Toteninsel) jne. (Grimm, DM³ 789–792; Mogk, GM² 27–29), kusjuures neid motiive on populariseerind eriti veel just vikingite aja luule (Mogk, GM² 29, § 21), NB selle aja luule, kus meie saared ja Liivi rannik olid väga elavas läbikäimises germaanlasiga ja seisid nende tugeva kultuurilise mõjutuse all. Surnute rännak iseendast on tuttav küll väga paljude muudegi rahvaste man (Ebamääraselt see esineb Eestiski, nagu näit. järgmises muistendis, mis tuletab väga elavalt meelde vastavat liivi surnute- ja külmkingade massilist liikumist (vt. § 93 ja 106).

LAPS KOHTAB SURNUTEPARVE

Latsõkõnõ ol'l mängnü'. Suur park inemizi tul'l. Latsõkozõ surnu' vanaezä ol'l ka olnu' pargih. Latsõkõnõ küsknü: „Koh mii Piitre (= küsija äsjasurnud vend) om?” Vanaezä ütles midä'. (Sellepärast Peetrit polevat ses partiis olnud, et „lats omma' töözõh paigah”). – P. Berg < Setu, Radaja), ja muuseas ka liivi ligemad naabrid lätlased saadavad oma surnuid Saksamaale, kusjuures Saksamaa lätikeelne nimi Vāczeme näib tähendavat üldse sakste, ülimuste õndsat maad, mitte just geograafilist Saksamaad (Šm, LM 83–84 ja LM² 85. – Vt. sel puhul ka LP VI 185 (VI): kari väikesi lapsi kisub metsas meest riideist, nii et see ei saa liikuda paigalt edasi kuni kukelauluni; ei aita issameie ega ristide ettetegemine. – Eks tuleta see elavalt meelde vastavaid liivi lugusid Baža- ja Sāmiž-peremehest (§ 93 ja 106)), kuna taas liivlaste Egipt samas õndsatemaat tähenduses seletub vist lihtsalt piibli mõjuga. Kuid liivi surnute ja külmkingade rännaku ligemal analüüsil kohtame siin ometi ka ilmseid germaani jooni. – Nagu Liivis nii kõneldakse germaanigi maailmas surnuteteest (Totenstrasse) ja hingedeparve liikumisest seda mööda, millele seltsib iseäranis keskajal äärmiselt populaarne surnutetantsu motiiv (Grimm, DM³ 803–807; Mogk, GM² 30, § 23. Grimm (lhk. 803) kirjutab: „Dem Tod wird eine wol gebnete und in bau erhaltne strasse zugeschrieben, auf der die todten mit ihm wandern.” Edasi Grimm tsiteerib vanu fraase: „des Tôdes pfat wart gebenet” jne.). Vaimude massiline liikumine on üldse üks germaani mütoloogia armastetumaid motiive, kust on võrsund välja kogu seeria mütoloogilisi mõisteid (Mogk, GM² 25, § 20), muuseas Saksas eriti laialilagunend saaga metsikust väehulgast või jahist (das wütende ~ wilde Heer, die wilde ~ wütende Jagd), mille eod ulatuvad kaugele minevikku ja näivad sugulised ettekujutusega Wuotani sõjaväest („Weitverbreitete sage von dem wüten-

den heer, der wütenden jagd, welche in hohes alterthum hinaufreicht" (Grimm, DM³ 870). Sellest ligemalt vt. Grimm, DM³ 870 jj. (kokkuvõte lhk. 899); Mogk, GM² 26, § 20 ja 49, § 35; Wuttke, DVA³ 17–20, § 16–18. Muistendeid vt. näit. Müllenhoff, SML² 379–391, Nr. 501–577). Germaani maailmas väga arenend on selle vaimude hulga juhi mõiste, kusjuures Saksas haruldaselt levinend on käsitus metsikust kütist (der wilde Jäger) või naisest (Frau Holda ~ Holle ja Perchte); ometi on tehtud kindlaks, et see spetsiaalselt küti motiiv põlvneb hilisemast kristlikust ajast (Mogk, GM² 50; Grimm, DM³ 900). (NB Liivis juhti ei olegi!) (Eestis midagi sellesarnast oleks vast ehk Püha Jüri, kes ajab oma kutsikatega taga kodukäijaid just niisama nagu saksa metsik kütt oma koertega kiusab maa-aluseid, kes on teatavasti pisipisikesi kääbuseid ja põlvnevad surnuist nagu külmingadki). Kes moodustavad aga selle vaimude hulga enda ehk massi germaanlaste teadvuses? – Need on erakordsed surnud ja esimeses joones just kägistat või ristimata surnud lapsed, kes tormavad parvedekaupa nuttes ja koleda huugamisega läbi metsa ja õhu (Grimm, DM³ 870 ja 872), kuna viimasena läheb sageli lapsukene pisaratekruusiga (Mogk, GM² 26); nad nõuavad omale kindlasti teed ja nende möödumine vältab kaua aega (Tüübiline on järgnev alatasa esinev seletus: „Wie lange es gedauert hat, bis die letzten Gestalten des Zuges im Dunkel der Nacht verschwunden waren, wusste der Müllergeselle nachher nicht anzugeben, er hat aber das Gefühl gehabt, als wenn es mehrere Stunden gedauert hat" (Haas, Rügensche Sagen 4, Nr. 8: Der Gespensterzug)); ainult see, kes jääb seisma keset teed, sellele valju jahimees ei tee oma hulgaga viga, ja sellepärast ta hüüabki aina „keskele teed!" (Grimm, DM³ II 876) (vrld. Eestis: „külamees, tee pooleks!", vt. § 113); kuid selliste vaimude puudumine ja ainult nende hingeõhkki võib toota nii inimesile kui loomele haigust ja surma, milline motiiv eriti silmatorkav on veel maa-aluste kääbuste man (Grimm, DM³ I 429 j.); samuti need vaimudehulgad eksitavad inimesi ära (Mogk, GM² 25, § 20). Et ümardada kogumuljet germaani metsiku väehulga motiivi arengust, esitagem lõpuks veel üldpilt, mille on maalind tabavais värves juba aastakümnete eest Jacob Grimm. –

Überschauen wir nun die gesammte reihe der deutschen und nordischen sagen vom wütenden heer, so drängen sich folgende betrachtungen hervor. der mythus zeigt uns götter und göttinnen des heidenthums. – – Diese gottheiten stellen sich auf doppelte weise dar. entweder, menschlichen augen sichtbar, zu heiliger jahrszeit, in das land einziehend, heil und segen mit sich führend, gaben und opfer des entgegen strömenden volks in empfang nehmend. oder unsichtig durch die lüfte schwebend, in wolkengebilden, im gebraus und heulen des windes vernehmbar, krieg oder jagd, die hauptgeschäfte der alten helden treibend: ein aufzug der weniger an bestimmte zeit gebunden mehr die naturerscheinung erklärt. Beide züge halte ich, ihrer idee nach für gleich alt, und sie greifen bei dem mythus von dem wilden heer manigfach in einander. die vorstellungen von der milchstrasse haben uns gezeigt, wie wagen und wege der götter sowol am himmel als auf der erde gehn.

Seit dem christenthum musste eine verwandlung der fabel eintreten. statt des götterzugs erschien nunmehr ein grausenhaftes gespensterheer mit finstern, teuflischen zuthaten entstellt. Vermutlich hatten schon die Heiden angenommen, dass in dem zuge der gottheiten

die geister seeliger helden mitfahren; die Christen versetzten jetzt in das heer ungetaufte kinder, trunkenbolde, selbstmörder, die in grässlicher zerstümmelung auftreten – Grimm, DM³ II 898–900.

Mis on see siis aga lõppude lõpuks? Eks ole ju liivigi külmkingad pisipisikeste poisikeste hulk, kes tormavad oma teid ja radu või tantsivad metsikut tantsu (§ 106, vrdl. § 110)? eks pea liivigi külmkingi kohtav inimene ootama tundide kaupa nende möödumist ja eks silma ka vana Baa hingedeparve lõpus üht tuttavat surnut (§ 106 ja 93)? eks haigestu külmkingadegi teele või jälgele sattunu ja eks need enamasti metsa hukatud ja nüüd ümberhulkuvad hinged, kes ekslevad ise mööda ilma, eks eksita need inimesigi siis metsa (§ 106 ja 110)? ja eks väideta ju lõpuks Liiviski otse lausa, et külmkingad pole muud midagi kui ristimata surnud või tüdrukute kägistet lapsi (§ 105)? – Sellelt ideoloogiliselt baasilt on võrsund meie külmking! See „kodukäija poolvend” ja „vana surnu jalapäästja, külmkingapoisikene” pole oma ürgeos vist muud midagi kui erakordset surma saand väike väeti lapsukene.

Erakordseid surnuid üldse võime klassifitseerida ju harilikult ikka kahte suurde rühma (Kui jätta kõrva kolmanda – õilsete surnute – rühma, mis meid siinkohal ei huvita): pahad surnud ja õnnetud surnud. Ühelpool seisavad surnud, kes on eland halba elu nõidena või kurjategijaina, teiselpool ent need, kes on surnud halba surma mingi õnnetuse või kuritöö ohvrina. Kuid massilooming ei suuda ju kunagi säilitada printsiipiaalseid detaile pedantliku klassifikatsiooni raames, vaid segab aina erirühmi üksteisega ja ajab sageli sassi kõige kindlapiirdelisemadki mõisted. Nõnda siis ka need kaks erakordsete surnute eritüüpi ei ole suutnud püstitada eestis enda mälestuseks kaht iseseisvat erinime, vaid on seginend üksteisega ja suland kokku üheks kompromisskujuks, kelle nimeks on suurel maal päämiselt kodukäija, saartel aga külmking. Eelpool esitet materjali põhjal võime ometi vast oletada lõppotsusena, et külmking näib tõlgitsenuvat algupärasemalt vist küll eriti just õnnetute surnute rühma ja näib kujunenuvat suure germaani mõju all, mille tähtsamad momendid osutavad katolikuaja ilmet (vrdl. Grimmi seletust eelpool). Siiski ei saa seda mõjutamise aja komplitseeritud küsimust lõplikult lahendada üksi külmkinga puhul omaette eraldi, vaid see moodustab ainult ühe lülilikes suure eesti-liivi ja rootsi-saksa mütoloogiliste suhete probleemis, mille ajalooline foon veel mitmest küljest kaunis tume.

119. Liivis ja Saares – neis meie kõige enam germaani mõju aluseis maakondes juba paganusaja päevist pääle – külmking on paisund ajaga laiapiirdeliseks olevuseks, kellesse on suland palju muidki eelpool käsitletud aineid, kuna mujal Eestis ta on jäänd varju domineerivaks tungind „kodukäija” kõrval. Muidugi ei ole aga ka suurel maal õnnetu surnu ja eraldi just ristimata surnud või kägistet lapse motiiv iseendast sugugi võõras, ainult siin see pole suutnud fikseeruda niivõrd üldiseks ja kindlaks terminiks (vrdl. „võrgutajat” § 115; vrdl. „umbluud”, FFC 25, S. 12 jne.). Esitagem paar iseloomustavat näidet.

Kui kennigi käien ära essas, sis om ta nende tütruku laste jalge (? jälge?) pääle astun, keda tütruku ilma kellegi teedmade ära om hukanu, nende laste vaimu ulguve ilma mööda

ümmer. Sis ei sa enne õigele teele, kui kuk ära laul, siis lääve silma vallale. – H II 55. 498 (36) < Tarvastu (Vrdl. E. Kirjandus 1909, lhk. 25: Nimelt peetakse tüdrukute ärahukatud laste hingesid äraeksitajateks (< S.-Jaani)).

HUKATUD LAPS HUNTIDE PEREMEHEKS

Mõtsavaht käve mõtsah ni essü är, ni sai õdag pääle, jäi tönõ mõtsa üases, ni tekk tulõ ütte tieraakõsõ pääle üles, ni jäi esi tulõ kõrvalõ suikma. Ni kuuld äkki krõbinat, ni kai üles, tieratta pitteh sõit susi, mies säläh, tull tälle mano, teret ni üttel: Peläguui midägi, ega mu kutsiko sinno puttuui! Mies jäi ka rahulõ, ni susi lamõs tulõ vierde maha, a sõitja läts jäll mõtsa tagasi. A ku sõs naas pallo sussõ kokko tulõma, ni kõik lamõsi tule mano maha.

Nii peräkõrd tull ka jäll innine mies soe säläh, ni naas kõnõlama, ni kūsümä, kuis eletäs, kuis käsi käü ti-pual rahval, miä mul uno tege? Kütt üttel: A kiä so sõs ett, et so nii nõvva-tõlõt? Tuo üttel: A vett, ma olõ mõisä Mari poig, tuo om teile tädi. Minno vei imä peräh sündumist mõtsa, ni pand kattõ harolitsõ kõo vaihälõ, lubas soelõ ärr, ni sõs kasvatõti minno siih üles, ni panto soe peremehes, ni ma piä nikavva seob amõtih olema, ku imä ärr koolõs, sõs saa timä mu asõmõlõ. A mõtsavaht tahaas usku, sõs üttel võõras: A mine kae, säääl kõo vaihel umma parhilla viel mähkme. Ni jutu aijeh oli mõtsavaht magama jäänü, ni ku üles heräsi, olõõs kedägi inäb nätta. Läts tönõ sõs kodo minneh kõost müädõ, ni löüse kah säääl mähkme olõvat.

Läts sõs Mari mano, ni kõnõli toolõ, a midä, tuo salas kõ ärr, et timä tiijäi midagi. Üttel sõs mõtsavaht, et mähkme umma viel säääl, ni lätsi kattõkeske mähkmit otsma, a lövvääs inäb midagi, olli ärki kaonu. Sõs naas Mari väega kahitsõma ni tunist üles, kuis timä latsõ mõtsa veenü, et kiäki tiijosii tuost, a nu oll väega hallõ, et poig oll sussõ peremehes pant, ni et esi ka peräh kuolmist pandas, ni tahtsõ külla päsemist, a patu peräst saaki is timä inäb hinge rahu, ni timä väega halohõhõ kuali. (Seo lugu üldäs ilda aigu ollõv sündünü!) – H II 3, 109 (7) < Vastseliina (See muistend on esitet nimelt just sellepärast, et ta sobib eesti paralleeliks vastavaile liivi lugudele (vt. § 99) ja teiseks sellepärast, et see näitab kägistet lapsi metsakoerte peremehe rollis ka Eestis, nagu oli sest eelpool juttu germaani metsiku küti puhul. Huvitav on lisaks veel, et muistend põlveneb Setust, kus oodanuks ennem küll Püha Jüri nime. – Vrdl. õitsiisa Liivis § 51).

„METSÄ VAIM”

Kord läinud üks metsavaht metsa kõndima ja eksinud ära. Öö tulnud pääle, ja et ka külm oli, siis teinud ta tule ülesse ja heitnud sinna magama. Olnud arvata poole öö aeg, kui üks mees mõtsast magaja juure tuli ja temaga kangeste tülli hakas selle pärast, et ta tule tema tee peale oli teinud. Viimaks ütles see võeras mees, et „kui sa mitte minu onu ei oleks, siia tappaksin ma sind just ära, aga et sa minu lihalik onu oled, siis pane tähele, mis ma sulle

ütlen: kui sinu õde noorem oli, siis tegi ta hoora tööd ja tappis selle süita lapse ära, mis temast oli sündinud. Ja kui sa nüüd kodu lääd, siis mine koplisse ja kaeva kolmanda kase juurte alt – säält leiad sa need lapse luud. Võta need ja vii õpetaja juure ja lase ilusast maha matta, siis saan mina ka hingama, nüüd pean ma ilma ruumis ümber rändama.”

Metsavaht läks kohe koju ja kaevas kolmanda kase juurte alt; säält leidis ta need luud ja viis kohe kirikherra juure, kus ta talle oma juhtumise otsast otsani ära rääkis. Nüüd luges õpetaja matmise sõnad ära ja nüüd mattis ta need luud maha ja läks kodu. Teel leidis ta koti täie raha ja ta läks nüüd kodu, kus ta rikkaks meheks sai. – E 16322 < Võnnu (Iseloomustav on siin loo päälkiri, mis esitab hukatud last „metsavaimuna”, kelle tee pääle ei tohi tuld teha (vrld. § 110)).

Külmkinga semasioloogilise arenemise tajumiseks õnnetust surnust universaalkujuni puudutagem lõpuks veel puhtpsükoloogilist momenti usundiliste mõistete levinemises, mida võiksime nimetada lihtsalt moeks. – Nagu riietuses, ehitusis ja kogu meie välises elus domineerib mood, nagu kunstis, poliitikas ja üldse meie vaimlikuski elus teatud ajal ja oludes lähevad niiõelda moodi erivoolud ning tõmbavad endaga kaasa ebateadlikke hulki, – nõndasama lähevad teatud tingimuses moodi ka erilised usundilised mõisted, saavad erandlikult populaarseiks, levinevad määratu hooga laiali massis ja muganevad igasugu kombinatsioonides. Nagu igapäevases elus hakkavad sageli otsekui epideemiliselt kõigile suhu mõned sõnad ja ütlused (näit. meil Vabadussõja atmosfäärist võrsund „soomuse tegemine”, „onupojapoliitika”, „mainitud suhtes”, „võmm” jne.), – nõnda ka mõned mütoloogilised nimed saavad nagu moesõnadeks ja vallutavad omate hegemoonia võõrastegi mõistete üle. Eks ole näit. paljudes keeltes selliseks moesõnaks nõia nimi, mida tarvitatakse igal sobival ja mittesobivalgi juhul (vene ем, läti ragana, saksa Hexe, vrld. rootsis taas troll)? Eks ole kiriku aastasadade pikkuse propaganda ja reklaami tagajärjel ka kurat mitmes keeles äärmiselt populaarne ja otse moesõna, mis pudeneb suust ilma mõtlematagi? Uuemaaja saksa mütoloogias armastet moesõnaks on imeline Schwanenjungfrau, kellest kubisevad aina jutundid (Mogk, GM² 55, § 37). Ja kui otsida näiteid omagi kodust, siis leiame muidugi ka siin selliseid nimesid mõnegi, mille haruldane populaarsus tuleb kirjutada lihtsalt moe arvele. Tuletagem meelde kas või kaht rootsist lainatud mõistet, mis – nagu võõrad asjad kunagi – on saanud erilise tähelepanu aluseiks, lagunend kulutulena üle kogu Eesti ja kasvand kaugele välja oma algupäraseist kitsaist piirest: need on näkk ja veelgi enam tont, mis on paisund Eestis tõesti juba peaaegu kõikesisaldavaks universaalmütoloogiliseks kujuks... – jah, just niisama nagu Liivis külmking.

Esitand nõndaviisi eesti-liivi külmkinga kogu ta ulatuses, eritelnud ta olemust ja sisu, uurind ta kujunemist ja lähtekohti ning jälgind ta arenemist igasse suunda, – lõpetagem siis oma juurdlus nendesamade ridadega, milledega lõpetas ka meie suur vanavara koguja ja tutvustaja Eisen aasta kolmekümne eest oma analüüsi külmkinga kohta (Kkjad 82), olgugi et nüüd lõppresultaadina tuleb tõrjuda tagasi Eiseni väide, „et külmkingal kodukäijaga vähä tegemist”. –

Seega olen siia üles pannud, nii palju kui ma külmlkinga kohta teateid saanud. Nii väga kui need teated ühest teisest ka lahku lähevad, näitavad nad ometi seda tunnistavat, et külmlkingal kodukäijaga vähä tegemist. Kasinate ainete põhjusel ei julge ma. külmlkinga kohta lõpu otsust anda. See võiks alles siis sündida, kui külmlkinga loomu paremini uuritud. Puuduvad ka Saares mehed, kes külmlkinga loomu järele uurivad, – ehk härkab neid ometi aastate pärast, kui üleüldine edenemine Saares ikka enam maad saab võtnud. Või panevad need riad ju ometi olevikus mõne sule liikuma? Eks näeme!